

प्रकरण दुसरे

**संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा
अभ्यास .**

प्रकरण दुसरे

संबंधित सहित्याचा व संशोधनाचा अभ्यास .

२.०१	प्रस्तावना .
२.०२	संबंधित सहित्याचा अभ्यास .
२.०३	संबंधित संशोधनाचा अभ्यास .
२.०४	समारोप .

प्रकरण दुसरे .

संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा अभ्यास .

२.०१ प्रस्तावना :-

संबंधित साहित्याचा अभ्यास केल्यामुळे आपण जे संशोधन करणार आहोत ते संशोधन पूर्वी झालेले आहे काय ते समजते . त्या संशोधनासाठी संशोधकाने कोणती उद्दिष्टे ठेवली होती, त्यांनी आपल्या संशोधनासाठी कोणती कार्यपद्धती वापरली आणि निष्कर्ष कोणते सांगितले आहेत याची माहिती मिळविल्यास पूर्वी झालेलेच संशोधन करण्यापेक्षा वेगळ्या विषयावर संशोधन करणे उचित ठरेल . म्हणजेच पूर्वी संशोधन झालेल्या विषयावरती संशोधनाची पुनरावृत्ती टाळता येते . जुन्यातील पुनरावृत्ती मान्य केली जात नाही . संशोधकाला पूर्वीच्या संशोधनापासून संशोधनाची दिशा, कार्यपद्धती याविषयी मार्गदर्शन होते .

संबंधित साहित्याचा अभ्यास केल्यानंतर त्या संशोधनासाठी जुन्या संशोधकाने प्रतिसादकांची निवड करताना कोणती काळजी घेतली व कोणते धोरण अंगीकारले याचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो . संशोधकाला आपल्या संशोधनाची योजना आखताना आणि संशोधनात जमविलेल्या माहितीचा अर्थ लावताना, निष्कर्ष किंवा अनुमान सांगताना संशोधकाच्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा लाभ घेता आला पाहिजे . यासाठीच संशोधकाने इतर अधिकारी व्यक्तींच्या पुस्तकांच्या अभ्यासातून काढण्यात आलेली टिपणे व पूर्व संशोधनातून घेतलेले मार्गदर्शन यांच्यासारखीच स्वानुभवाची नोंद करणे आवश्यक ठरते .

पथदर्शक अभ्यासाची जरूरी काय व त्यासाठी प्रतिसादकांचा नमुना लहान असला तरी चालेल का? हे पाहणे आवश्यक असते . कारण मुख्य प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी केवळ अंधारात उडी घेण्यापेक्षा संबंधित साहित्याच्या मार्गदर्शक अभ्यासातून मिळणा-या प्राथमिक स्वरूपाचा एक अगर अनेक उपायांचा विचार करण्यास सुरुवात करणे इष्ट असते . त्यामुळे मार्गदर्शक अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेल्या साधनात संशोधकास अनुभवाने सुधारणा करता येतात व आपले संशोधन हे उद्दिष्टांच्या दिशेनेच चांगल्या पद्धतीने करता येते .

संशोधकाने संदर्भ समिद्धणाचा अभ्यास केल्यामुळे संशोधकाला आपल्या विषयातील नाविन्य काय आहे ते मांडता येते. पूर्वीच्या संशोधनाचा उपयोग केल्याने आपल्या संशोधनाचा दर्जा उंचावता येतो. तसेच संशोधकाला वेळेचा, श्रमाचा व पैशाचा अपव्यय टाळता येतो. कमी वेळात, कमी श्रमात आपले संशोधन चांगल्या पद्धतीने करता येते.

संदर्भ ग्रंथ, ज्ञानकोष, शब्दकोष, हस्तपुस्तके व निर्देश सूची, गोषवारा व नियतकालिके, शैक्षणिक संशोधन, अप्रकाशित साहित्य, संशोधन प्रतिवृत्ते या सर्वांमुळे संशोधकाला उपयुक्त माहिती व कौशल्य प्राप्त होते व आपल्या संशोधनात त्यांचा उपयोग करता येतो म्हणून त्या संबंधित साहित्याचा प्रथम अभ्यास केला.

२.०२ संबंधित साहित्याचा अभ्यास :-

1. **BUCH, M.B. , A Survey of Research in Education.**
Baroda Center of Advanced Studies in Education, India – 1974.
2. **BUCH, M.B. , Second Survey of Research in Education.**
Society for Education Research and Development, Baroda – 1979.
3. **BUCH, M.B. , Third Survey of Research in Education**
1978-83.
National Council of Educational Research and Training, New Delhi
–1986.
4. **BUCH, M.B. , Fourth Survey of Research in Education**
1983-1988. Volume I & II.
National Council of Educational Research and Training, New Delhi,
1991.
5. **KOTHARI, C.R. , Research Methodology.**
Wiley Eastern, New Delhi – 1985.
6. **BEST, H.W. , Research in Education.**
New Delhi, Prentice Hall, 1983.
7. **PATOLE, N.K., Educational Research in Universities in**
Maharashtra.
Platinum Jubilee year, S.T. College, Bombay – 1982.

8. श.रा.मुळे व वि.तु.उमाटे , शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे .
साहित्य प्रसार केंद्र प्रकाशन, नागपूर - १९७७ .
9. डॉ.पु.ल.भांडारकर . , सामाजिक संशोधन पद्धती .
म.वि.ग्रं.नि.मंडळ, नागपूर - १९८७ .
10. डॉ.वि.रा.भिंताडे , शैक्षणिक संशोधन पद्धती .
नूतन प्रकाशन, २१८१ सदाशिव पेठ, पुणे - ४११ ०३० .
11. सुधा कामत , भारतीय शिक्षण (मासिक)
भारतीय शिक्षण मंडळ प्रकाशन, मुंबई - १९९५ .

वरील संदर्भ ग्रंथातून विशेषतः एम.बी.बूच यांनी संपादित केलेल्या चार ग्रंथातून १९९१ पर्यंत पीएच.डी झालेल्या संशोधनाची माहिती मिळाली. कांही संस्थानी केलेल्या संशोधनाची माहिती वाचली. सदर संशोधनाशी संबंधित संशोधनाचा या ग्रंथातून अभ्यास केला. या वरील सर्व ग्रंथातून आतापर्यंतच्या संशोधनाचा अभ्यास केला. त्यावरून सदर संशोधनासारखे संशोधन यापूर्वी झालेले नाही हे पाहिले. तसेच संबंधित असलेली संशोधने अभ्यासली. त्यावरून नमुना निवड कशी करावी, संशोधन पद्धती कोणती वापरावी याचे मार्गदर्शन मिळाले. त्यांच्या निकर्षावरून आपल्या संशोधनात कोणते निष्कर्ष निघतील याचा अंदाज करता आला. अशा रितीने संबंधित साहित्याचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला .

२.०३ संबंधित संशोधनाचा अभ्यास .

पूर्वी झालेल्या संशोधन कार्याचा शोध घेण्याकरिता दीर्घ प्रयत्न करावे लागत असले तरी त्यामुळे संशोधनाचे कार्य पद्धतशीर व सफल होण्यास मदत होते. म्हणूनच संशोधकाने प्रत्येक संबंधित संशोधनाचा अभ्यास बारकाईने करणे आवश्यक असते. संशोधकाने ज्या संबंधित संशोधनाचा अभ्यास केला ती संशोधने खालील प्रमाणे आहेत .

1. **MEHAR K.T. : Evaluation of Administration of secondary Teacher's Training Colleges in Maharashtra with special reference to the Principal's Role, Ph.D. Edu. MSU – 1977.**

“महाराष्ट्रातील माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासनाचे प्राचार्यांच्या भूमिकेच्या संदर्भात मूल्यमापन”

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयात अस्तित्वात असणा-या वातावरणाचे मापन करणे .
२. शिक्षक प्रशिक्षकांच्या नितीमतेचे किंवा त्यांच्या शिस्तीचे मापन करणे .
३. महाराष्ट्रातील शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील कार्यक्रमांची परिणामकारकता ठरविणे .
४. प्राचार्य यांच्या नेतृत्वातील वर्तणुकीचे मूल्यमापन करणे .
५. वर्गीकरण प्रमाणच्या मदतीनुसार प्राचार्यांच्या अग्रक्रम आदेशांचा निर्णय करणे .

संशोधनाची पद्धती .

हे संशोधन सर्वेक्षण पद्धतीने तयार केलेले आहे . महाराष्ट्रातील विविध निरनिराळ्या प्रादेशिक विभागतून २६ शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांचे नमुना म्हणून सर्वेक्षण केले आहे . प्राचार्यांची संख्या २६ होती आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या १९० होती . अभ्यासासाठी पुढील साधनांचा उपयोग केला .

१. हलपीन आणि क्रॉफ्ट यांची संघटनात्मक वातावरणाच्या वर्णनाची प्रश्नावली .
(ओ . सी . डी . व्यू) १९६३ .
२. वंटले आणि रेम्पेल यांनी काढलेल्या शिक्षकांची मते . (पी . टी . ओ .) १९७०
३. हलपीन आणि क्रॉफ्ट यांनी योजिलेल्या नेतृत्वातील वर्तणुकीच्या वर्णनात्मक प्रश्नावली .
(एल . बी . डी . व्यू) १९६३
४. नेतृत्वाच्या वर्तणुकीच्या वर्णनासी प्रश्नावली (खरी स्वतः)
५. शिक्षकांच्या शैक्षणिक आकृतीबंधाचे परिणामकारकरीत्या मूल्यमापन करणारी प्रश्नावली .
६. प्राचार्यांच्या भूमिकेच्या वर्गवारी प्रमाणातून मूल्यमापन .

७. महाविद्यालयाच्या परिचयाची माहिती. तसेच शिक्षक अध्यापक आणि प्राचार्याची माहिती मिळविली. त्यांच्या बरोबर मुलाखती आयोजित केल्या. सांख्यिकीय पद्धती वापरली. गुणकपद, विश्लेषण, निरनिराळ्या विश्लेषण पद्धती पी स्वचेअर आणि हे टेस्ट यांचा वापर केला.

संशोधनाचे निष्कर्ष .

१. कलमानाप्रमाणे (हवामानातील प्रवाह) महाविद्यालयाची रचना, खुल्या आणि बंद वातावरणात करणे शक्य होते. ग्रेटर मुंबईतील महाविद्यालये ही टाऊन मधील महाविद्यालयापेक्षा अधिक खुली वाटतात.
२. प्रशासकीय अनुभव, अर्थपूर्ण संबंध आणि वातावरण पद्धती यांच्यामध्ये सारखे वाटते परंतु हे संबंध प्राचार्यांच्या अनुभवाप्रमाणे सारखे वाटत नाहीत. वातावरण पद्धती आणि व्यवस्थापन प्रकार यांच्यामध्ये कोणतेही सहसंबंध दिसले नाहीत किंवा महाविद्यालयाच्या नाविन्यपणा किंवा आकार यांच्यात सुद्धा सहसंबंध दिसले नाहीत.
३. शिक्षण महाविद्यालयात शिक्षकांच्या नितिमत्तेची भिन्नता आढळते परंतु प्राचार्यांच्या अनुभवा प्रमाणे ही नितिमत्ता त्या त्या शाखेतल्या अनुभवावर आधारलेली दिसून येते परंतु व्यवस्थापन पद्धतीवर अवलंबून दिसत नाहीत आणि महाविद्यालयाच्या स्थापन झाल्यापासून किंवा त्यांच्या स्वतःच्या वयाबाबतीत नितिमत्ता दिसून आली नाही.
४. महाविद्यालयातील वातावरण शिक्षकांच्या नितिमत्तेशी अति जवळचे संबंधित वाटतात.
५. शिक्षकांच्या स्थळप्रतीचा अहवाल यांच्यातील वातावरण आधिक खुले व मोकळेपणाचे होते.
६. होकारात्मक आणि अर्थपूर्ण संबंधाचे ज्ञान शिक्षक अध्यापक आणि प्राचार्य यांच्या वर्तणुकीत दिसून येत होते आणि स्वतःच्या ज्ञानाबाबतीत सुद्धा दिसून येत होते.
७. याबाबतीत चार गुणकपद काढण्यात आले. लोकशाहीलक प्रशिक्षण सहका-यांचा दृष्टीकोन, आर्थिक बैठक आणि फायनान्स (अर्थ) हे शिक्षकांचे प्रशिक्षण त्यांचा

प्रभावीपणा समजावून घावयास स्वतंत्र घटक मानले जातात की जे निरनिराळ्या महाविद्यालयात निरनिराळ्या स्वरूपात आढळतात.

२. कुमार एस.के : (पीएच.डी., महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ, बडोदा.)
 “ A study of the Development of Educational Administration in India through various commissions appointed between 1954 to 1966”
 “ १९५४ ते १९६६ मधील विविध आयोगाद्वारे भारतामध्ये झालेल्या शैक्षणिक प्रशासन विकासाचा अभ्यास करणे”

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१९५४ ते १९६६ मधील विविध आयोगाद्वारे भारतामध्ये झालेल्या शैक्षणिक प्रशासन विकासाचा अभ्यास करणे .

संशोधन कार्यपद्धती .

या संशोधन प्रकल्पाची लिखाण पद्धती ही ऐतिहासिक सर्वेक्षण पद्धती आहे . यासाठी विविध लेख, शासकीय मंडळाच्या नोंदी, केंद्रसरकारने नेमलेल्या मंडळांच्या नोंदी, शैक्षणिक मासिके, पंचवार्षिक शैक्षणिक साहित्य ही संकल्पना करिता उपयोगात आणलेली संशोधनाची साधने आहेत .

संशोधन निष्कर्ष .

१. स्वातंत्र्यानंतर ब्रिटीश सरकारने नेमलेल्या शैक्षणिक समितीवरती याच समस्येवर चर्चा झाल्या आणि त्या अनुषंगाने राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक यामध्ये गरज व मागणीच्या आधारे थोडासा बदल करणे .
२. भारतातील शैक्षणिक प्रशासनाच्या संबंधित समस्येला तोंड देऊ शकत नाही किंवा वारंवार सरकारने नेमलेल्या मंडळाद्वारे सोडविता येत नाहीत . मंडळाद्वारे निघालेले शैक्षणिक प्रशासन हीच महत्वाची गोष्ट भारतामध्ये मानली जाते .
३. शैक्षणिक प्रशासनाबाबतचा सध्याचा १०+२+३ या आकृतीबंध ह्या मंडळाद्वारेच नेमलेला आहे .

३. इनामदार एन.आर.

“ महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदातील शैक्षणिक प्रशासन ”

पद्यदर्शी अभ्यास, आय.सी.एस.आर., नवी दिल्ली १९७१

संशोधनाची उद्दिष्टे .

जिल्हा परिषदांचा शिक्षणावर असणा-या प्रभावांचा अभ्यास करणे, विशेषतः प्राथमिक शिक्षणावर ग्रामीण भागातील नेतृत्वाचा प्राथमिक शिक्षण वाढीस लागण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे .

संशोधनासाठी वापरलेली साधने .

संशोधकाने या अभ्यासासाठी १०० शिक्षकांकडून माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा उपयोग केला. अनौपचारिक चर्चा व प्रत्यक्षात गटविकास अधिकारी, उपशिक्षणाधिकारी यांची भेट घेऊन माहिती मिळविली .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

संशोधकाने या अभ्यासासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला. हवेली तालुक्यातील प्राथमिक शिक्षकांना प्रश्नावली देऊन त्यांच्याकडून माहिती गोळा केली. त्याचप्रमाणे जि.प.कडील शैक्षणिक प्रशासन कसे चालते, त्यांच्या अडचणी कोणत्या ही सर्व माहिती संशोधकाने गटशिक्षणाधिकारी, गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती, हवेली, शिक्षणाधिकारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि जि.प.संस्थांकडून चर्चा करून व वैयक्तिक भेटी घेऊन मिळविली. त्याच बरोबर पंचायत समितीचे कार्य कसे चालते याची माहिती चर्चेद्वारे घेतली. त्याच बरोबर पालकाबरोबर चर्चा करून त्यांच्या स्थानिक परिस्थिती व शैक्षणिक समस्यांची माहिती मिळविली .

निष्कर्ष .

१. जिल्हा परिषद अंतर्गत असणारे शैक्षणिक प्रशासन व्यवस्थित काम करित नाही. ते दोषी आहे .
२. जिल्हा पातळीवरील संपूर्ण शैक्षणिक प्रशासनाची पुनर्रचना करण्यात यावी .

३. ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन सुधारले पाहिजे. त्याची गुणवत्ता वाढविली पाहिजे.

४. शहा एम.आर.

“ भारतातील शैक्षणिक प्रशासनाच्या कांडी समस्या”

पीएच.डी (शिक्षणशास्त्र) मुंबई विद्यापीठ १९५१.

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. भारतातील शैक्षणिक प्रशासनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे .
२. शैक्षणिक अर्थशास्त्राचा अभ्यास करणे .
३. शैक्षणिक कायदांचा अभ्यास करणे .
४. शैक्षणिक प्रशासनातील विविध टप्प्यांचा विचार करणे. केंद्रीय, राज्यपातळी, स्थानिक स्वराज्य संस्था, खाजगी संस्था .
५. शिक्षणाच्या विशेष समस्या जाणून घेणे .

संशोधनाची साधने व कार्यपद्धती .

भारतातील शिक्षणाचा इतिहास व शैक्षणिक प्रशासन यावरील पुस्तकांचा अभ्यास करून व शासनाचे अहवाल शिक्षणाची वाढ या सर्वांची माहिती संशोधकाने मिळविली .

निष्कर्ष .

१. इंग्रजांच्या राजवटीत शैक्षणिक प्रशासन हे एककेंद्री व नोकरशाहीच्या हाती होते .
२. शिक्षक प्रशिक्षित असावेत .
३. शैक्षणिक संघटन सुधारण्यात यावे .
४. प्रशासनाचे वेगळे प्रशिक्षण अधिका-यांना द्यावे .
५. भारत सरकारने शिक्षणासाठी १०% व राज्य शासनाने २०% खर्च करावा .

5. GUPTA P.N. :

" A study of Administrative procedures and problems of secondary teachers training colleges in Maharashtra State Ph.D. Education, Bombay University 1985."

" महाराष्ट्र राज्यातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाच्या समस्या आणि प्रशासकीय कार्यपद्धती यांचा अभ्यास . (मुंबई विद्यापीठ १९८५)

संशोधनाची उद्दिष्टे .

- १ . महाराष्ट्रातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षकांच्या निवड कार्यपद्धतीचा शोध घेणे .
- २ . महाराष्ट्रातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या संघटनेचा अभ्यास करणे .
- ३ . महाराष्ट्रातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाने प्रशासनाकरिता उपयोगात आणलेल्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे .
- ४ . महाराष्ट्रातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशासन आणि संघटन यांच्या समस्यांची ओळख करणे .
- ५ . महाराष्ट्रातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षक कर्मचा-यांच्या निवड कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे .

संशोधनाच्या मुख्य परिकल्पना .

- १ . शासकीय महाविद्यालय आणि खाजगी महाविद्यालय यांच्या प्रशासनात महत्त्वपूर्ण असा फरक नाही .
- २ . विद्यापीठीय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खाजगी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय यांच्यात प्रशासकीय समस्येत महत्त्वपूर्ण असा फरक नाही .

संशोधनाचे निष्कर्ष .

- १ . महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाने शिक्षक कर्मचारी निवडीच्या यु.जी.सीने ठरवून दिलेल्या नियमांचा उपयोग केला असे दिसून आले .
- २ . शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात कार्यालयीन संघटन आणि कार्यपद्धती समाधानकारक नव्हती .

३. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमामध्ये इतर प्रशासकीय कार्यपद्धती ही सारखी नव्हती आणि पुरेशी नव्हती. हे अकार्यक्षम प्रशासकीय कार्यपद्धतीचे वैशिष्ट्य होते.
४. सर्व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षकांच्या निवडीची पद्धत सारखीच होती. केवळ कांही महाविद्यालयानी शालेय विषय आणि इंग्रजीच्या चाचणीद्वारे प्रवेश दिले.
५. ब-याच महाविद्यालयामध्ये प्राचार्य आणि कर्मचारी वर्गातील सलोख्याच्या संबंधामुळे प्रशिक्षक निवडीच्या वेळेस गुणवत्तेकडे गांभिर्य पाहिले गेले नाही.
६. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या वेळी महाविद्यालयांना ब-याचशा प्रशासकीय समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यात शासकीय महाविद्यालये आणि खाजगी महाविद्यालये यात फारसा फरक आढळून आला नाही.

६. SUKHIYA, S.P.

" Evaluation of current supervisory practices D.E.I. Womens Training college, Agra, 1973." [N.C.E.R.T. financed.]

" आग्रा येथील महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील पर्यवेक्षित सरावाचे मूल्यमापन"

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. पर्यवेक्षकाच्या कार्याचे विश्लेषण करणे .
२. चालू पर्यवेक्षित सरावाचा अढवा घेणे .
३. पर्यवेक्षकाचे कार्य, कर्तव्य, व्यावसायिक कौशल्य, व्यक्तिमत्व, वैशिष्ट्ये आणि शालेय गुण दर्शविणे .
४. उद्दिष्टे देण आणि तीनमधील (वर दर्शविलेल्या) उद्दिष्टांचे स्वरूप आणि प्रमाण यांच्यामधील कमतरता अभ्यासणे .
५. उद्दिष्ट देण व तीनमधील पोकळी भरून काढण्यासाठी मार्ग आणि साधने सूचविणे .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

हा अभ्यास शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील पर्यवेक्षक आणि शिक्षण विभाग यांच्याशी संबंधित होता . शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील बारा प्राचार्य तसेच शिक्षणशास्त्र

महाविद्यालयतील कला विभाग प्रमुख व बारा पर्यवेक्षक यांची निवड केली. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाशी संलग्न असलेल्या सराव शाळामधून २८९ प्राचार्य आणि शिक्षक यांचा सहभाग आणि संपूर्ण देशातील ६५ अनुभवी पर्यवेक्षकांचा सहभाग होता. ही संपूर्ण माहिती तीन प्रश्नावलीद्वारे तसेच निरीक्षण तक्त्याद्वारे आणि पाठ नियोजन तक्त्याआधारे गोळा करण्यात आली.

निष्कर्ष .

१. पर्यवेक्षकाने प्रशिक्षकास योग्य शाळा निवडण्यास, घटक निवडीबाबत आणि पाठाच्या तयारी बद्दल मदत केली. त्यांनी प्रशिक्षकास तर्कसंगत प्रश्न निर्माण करण्यासाठी आणि आत्मविश्वास विकसीत करण्यासाठी योग्य शैक्षणिक साधनाचा उपयोग करण्यासाठी मदत केली.
२. पर्यवेक्षकाने हे देखील पाहिले की, प्रशिक्षकाने योग्य हावभाव करून वर्गात शिस्त आणि शांतता प्रस्थापित केली आहे.
३. परिणामकारक आणि पारदर्शक असे व्यावसायिक शैक्षणिक कौशल्य जे प्रशिक्षकास त्याच्या अध्यापन काळात अत्यंत उपयोगी ठरतात हे पर्यवेक्षकास समजले.
४. प्रशिक्षकाचे पर्यवेक्षण करताना १:१५ हे प्रमाण पर्यवेक्षकास आढळले. तेथेच विद्यापीठाने जाहिर केलेल्या धोरणात हे प्रमाण १:१२ असावयास पाहिजे असे सांगितले.
५. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाना सराव पाठ घेण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या शाळा नाहीत.
६. ब-याचशा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात ग्रंथालयाच्या अपु-या सुविधा होत्या आणि दैनंदिन साधने कमी प्रमाणात होती. भौतिक सुविधा व प्रशासनातील कर्मचारी वर्ग अपूरा आहे असे दिसून आले.
७. व्यावसायिक वाढीच्या बाबतीत केवळ कांही पर्यवेक्षक गंभीर होते, मात्र ब-याच जणांना व्यावसायिक वाढ करण्यात तिटकारा वाटत होता आणि स्वतःचे अध्यापन संशोधनाचे नवीन उपक्रम विकसीत करण्यावर त्यांचा भर असलेला दिसून आले.

८. प्रत्यक्ष ४० मिनिटांच्या तासिकेत पर्यवेक्षकांनी केवळ आठ मिनिटे पर्यवेक्षण करण्यास येतात असे दिसून आले .

7. PUROHIT, J.N. AND OTHERS.

“ A comparative study of the efficacy of various methods of supervision in improving teaching, learning process and students achievement.”

Government Teachers Training College, Ajmer (1972 NCERT financed)

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. मुख्याध्यापक प्रणीत पर्यवेक्षित अभ्यासाची परिणामकारकता शोधणे, तसेच विषय शिक्षकाकडून संघटीत पर्यवेक्षण आणि स्वपर्यवेक्षण याद्वारे शिक्षक कुशलता आणि विद्यार्थ्यांचे ध्येय याचा अभ्यास करणे .
२. अ) मुख्याध्यापक प्रणित नियोजित पर्यवेक्षणाची परिणामकारकता आणि विषय शिक्षकांचे सांघिक पर्यवेक्षण यांची तुलना करणे. ब) शिक्षकांचे स्वपर्यवेक्षण आणि मुख्याध्यापक प्रणित नियोजित पर्यवेक्षण याच्या परिणामाची तुलना करणे. क) विषय शिक्षकांचे सांघिक पर्यवेक्षण आणि शिक्षकांचे स्वपर्यवेक्षण याच्या परिणामाची तुलना करणे .
३. याद्वारे जास्तीत जास्त परिणामकारक पर्यवेक्षण पद्धती ओळखणे .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

सर्व नमुने हे जिल्ह्यातील निवडक अशा पंधरा विद्यालयाशी संबंधित आहे . प्रत्येक जिल्ह्यातील पाच विद्यालयाचे निरीक्षण करण्यात आले . या शाळांच्या समूहात कमीत कमी एका ग्रामीण विद्यालयाची, एका मुलांच्या शाळेची आणि एका खाजगी शाळेचा समावेश होता . यात नववी व दहावी इयत्तेतील अनिवार्य हिंदी, इंग्रजी तसेच बीजगणित यांचे पर्यवेक्षण करण्यात आले . या कार्यात अजमेर येथील शासकीय अध्यापक महाविद्यालयातील पाच प्राध्यापकांच्या एका संघाने हे पर्यवेक्षण केले . पर्यवेक्षणाच्या तारखा शाळेच्या कार्यपद्धतीमधून तसेच शिक्षकांच्या परिणामकारक शिकवणीतून गोळा करण्यात आला .

निष्कर्ष .

१. मुख्याध्यापक प्रणित नियोजित पर्यवेक्षणाचे पुढील परिणाम आढळून आले. (अ) शिक्षकांची कामगिरी सर्व विषयात तसेच सर्व वर्गात सुधारलेली आढळून आली. (ब) विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन पद्धतीत महत्त्वपूर्ण बदल आढळून आले. विशेषतः नववी आणि अकरावी मधील विद्यार्थ्यांचे हिंदी विषयाबाबतचा दृष्टीकोन बदलला तसेच नववीच्या विद्यार्थ्यांचा इंग्रजी विषयाबाबतचा आणि दहावीच्या विद्यार्थ्यांचा गणित विषयाबाबतचा दृष्टीकोन बदलला. परंतु काही विषयांच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन पद्धतीत महत्त्वपूर्ण अशी अद्योगतीची नोंद केली गेली ती म्हणजे दहावी वर्गातील इंग्रजी विषयात आणि नववी इयत्तेतील गणित विषयात.
२. विषय शिक्षकांच्या सांघिक पर्यवेक्षणाचे खालील निष्कर्ष आढळून आले. (अ) हिंदी, बीजगणित या विषयात इयत्ता नववी आणि दहावी या वर्गात शिक्षकांची कामगिरी उंचावली. (ब) इयत्ता नववी मधील बीजगणित ह्या विषय सोडून बाकी सर्व विषयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला.
३. शिक्षकांच्या स्वपर्यवेक्षणामुळे पुढील निष्कर्ष निघाले. (अ) स्वपर्यवेक्षणामुळे शिक्षक कामगिरीत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला आणि ह्या बदल सर्व वर्गातील सर्व विषयांच्या बाबतीत घडून आला. (ब) नववी इयत्तेतील बीजगणित या विषया व्यतिरिक्त बाकी सर्व वर्गातील सर्व विषयांच्या अध्ययनात एक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला.

8. BAARDWAJ, G.N.

“ A critical study of the development of Teacher Education in Rajasthan.” Ph.D., Education, Raj. University 1974.

“ राजस्थानमधील शिक्षक प्रशिक्षणाच्या विकासाचा चिकित्सक अभ्यास ”

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांचे प्रशासन आणि संघटना याचा अभ्यास करणे .
२. शिक्षक प्रशिक्षकाचा प्रवेश आणि नोंदणी .

- ३ . शिक्षक प्रशिक्षणाचा व्यावसायिक अभ्यास घटकाचा शोध घेणे .
- ४ . शिक्षक प्रशिक्षकाची वार्षिक व्यावसायिक कामगिरी पाहणे .
- ५ . सूचना आणि मूल्यमापन पद्धतीचा अभ्यास करणे .
- ६ . प्रशिक्षण महाविद्यालयातील सुविधा, व्यावसायिक पात्रता आणि कामाचा व्याप यांचा अभ्यास करणे .
- ७ . ग्रंथालय आणि प्रयोगशाळा .
- ८ . व्यवसायादरम्यानच्या आणि व्यवसायानंतरच्या क्रियांचा अभ्यास करणे .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

संस्थेतील विविध घटकांची माहिती गोळा करण्यासाठी एक प्रश्नावली विकसित करण्यात आली . तसेच मुलाखतीचा कार्यक्रम आखण्यात आला . याच बरोबर माहितीचे इतर साधने पुढील प्रमाणे होती . यात नोंदी, माहिती पुस्तिका, अभ्यासक्रम, वार्षिक अहवाल आणि विद्यापीठमार्फत प्रकाशित झालेल्या अधिसूचना, शिक्षण विभागातील बैठकीचे मुद्दे तसेच शिक्षक प्रशिक्षण परिसंवादातील अहवाल, दुस-या राष्ट्रीय शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाची पाहणी, शिक्षण विभागाने स्थापन केलेल्या कांही उपसमित्यांचे अहवाल तसेच शुक्ला समितीचा अहवाल आणि शिक्षण विस्तार सेवांचे वार्षिक अहवाल इत्यादी साधनांचा उपयोग केला .

निष्कर्ष .

वीस पैकी तेरा संस्था ह्या खाजगी व्यवस्थापक समितीद्वारे चालविण्यात येत होत्या . दोन राज्य सरकारतर्फे येत होत्या . चार शासनाशी संलग्न होत्या . एक NCERT तर्फे चालविण्यात येत होते . यापैकी ७०% संस्था ह्या निवासी होत्या . जेव्हा ३०% संस्था अंशतः निवासी होत्या . वरील सर्व संस्थेत विद्यार्थी मंडळ स्थापन करण्यात आले होते . मात्र ८०% संस्थेत कर्मचारी मंडळ अस्तित्वात होते . B.Ed. कोर्ससाठी पदवी परीक्षा अथवा पदव्योत्तर परीक्षा पास होणे आवश्यक होते . तेव्हा बी.एड च्या एका वर्षाच्या अभ्यासक्रमाला प्रवेश मिळतो . मात्र एम.एड कोर्ससाठी बी.एड अथवा बी.टी अथवा एल.टी सारख्या पदव्या प्राप्त केल्यानंतर प्रवेश मिळतो . चार वर्ष बी.एड च्या अभ्यासक्रमासाठी बारावी पास ही

किमान शैक्षणिक मर्यादा होती. या कोर्ससाठी निवड पद्धतीमध्ये लेखी परिक्षा, वार्षिक गुणांकन आणि शैक्षणिक अनुभव आणि इतर अभ्यासानुवर्ती क्रियांना महत्त्व दिले जाते. या संस्थेत ब-याच शिक्षक प्रशिक्षकांना प्रवेश दिला जातो. यामध्ये बी.एड आणि एम.एड च्या अभ्यासक्रमासाठी हिंदी अथवा इंग्रजी माध्यम निवडावे लागते. तर पीएच.डी साठी इंग्रजी माध्यम निवडावे लागते. यासाठी अभ्यासक्रम ह्या वेगवेगळ्या विद्यापीठात वेगवेगळा असतो. हे कोर्स चालविण्यासाठी विद्यार्थ्यांवर फीस लादली जाते. तर कांही प्रमाणात राज्य सरकारकडून अनुदान मिळते. यापैकी ८०% संस्था ह्या शाळेच्या स्वतःच्या इमारतीत चालतात. २०% संस्था भाड्याने घेतलेल्या इमारतीत चालतात.

वरील सर्व संस्थेत प्रशिक्षित ग्रंथपाल होते. त्याच बरोबर १२६९ ते ४१६५१ इत्यादी नंबरची पुस्तके (ग्रंथ) होती. व्याख्यान पद्धती, स्वाध्याय, परिसंवाद, परिचर्चा, पर्यवेक्षित अभ्यास, ट्यूटोरियल इत्यादीचा वापर करत होते तसेच परिक्षेची अंतर्गत आणि बाह्यस्थ पद्धती अवलंबिण्यात आले. यामध्ये विविध शाखांचे अनेक सदस्य हे विभिन्न होते. आणि त्यांची शैक्षणिक पात्रता देखील बी.ए.बी.एड, एम.ए.बी.एड, पीएच.डी यांच्यापेक्षा वेगळी होती. कारण त्यांच्यापैकी बहुतेक एम.ए.एम.एडच होते. या शिक्षकांना शासनाने जाहिर केलेल्या वेतनश्रेणीनुसार पगार व भत्ते दिले जात होते. कांही संस्थामध्ये सेवांतर्गत आणि बहिःस्थ कार्यक्रम होते. ७०% ते ७५% संस्थाना उच्च शिक्षित कर्मचारी मिळण्यासाठी कांही अडचण नव्हती. मात्र एका संस्थेस विज्ञान, गृहविज्ञान, वाणिज्य विषयासाठी उच्च पात्रताधारक कर्मचारी मिळाले नाहीत.

9. AHLUWALIA, S.P.

“ Development of a Teacher Attitude inventory and a study of change in professional attitudes of student teachers.”

Dept. of Education. Bt.U. 1974 (NCERT financed)

“ शिक्षक प्रशिक्षकांच्या व्यावसायिक दृष्टीकोनातील बदलाचा अभ्यास आणि शिक्षकांच्या दृष्टीकोन विकासाची शोध पत्रिका यादी .”

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. शिक्षकांच्या दृष्टीकोनाच्या विकासाची शोध पत्रिका तयार करणे .
२. शिक्षक प्रशिक्षकांच्या एक वर्षे दरम्यानच्या व्यावसायिक दृष्टीकोनातील बदल अभ्यासणे .
३. अंतरशालेय आणि शालेय अंतर्गत यांची सखोल तुलना करणे .
४. उत्तर प्रदेशमधील निवड झालेल्या स्त्री पुरुष शिक्षक प्रशिक्षकांच्या व्यावसायिक दृष्टीकोनावद्दलचा अभ्यास करणे .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

या अभ्यासाच्या दोन अवस्था होत्या . यामध्ये पहिल्या अवस्थेत शिक्षकांच्या दृष्टीकोन शोधिकेचा विकास करणे आणि प्रमाणबद्धता ठरविणे यावर भर देण्यात आला . तर दुस-या अवस्थेत शिक्षक प्रशिक्षकांच्या एक वर्षा दरम्यानच्या प्रशिक्षणात निर्माण झालेल्या व्यावसायिक दृष्टीकोनातील बदलाच्या जास्तीत जास्त शक्यता पडताळणे .

पहिल्याच प्रयत्नांती ३०० पैकी १८० घटकांची संशोधन यादी म्हणून निवड करण्यात आली . त्याचे प्रमाण २१६९ शिक्षक प्रशिक्षकांच्या संघानुसार (समूह) ठरविण्यात आले . यात हिंदी भाषिक राज्यातील एकूण बी.एड प्रशिक्षकांच्या लोकसंख्येच्या ५% प्रमाण घेण्यात आले . यानुसार प्रशिक्षकांच्या दृष्टीकोनातील बदलाचे घटक विभाजनाच्या पद्धतीद्वारे मापन करण्यात आले . याची विश्वसनियता ०.७९ इतके आली . या शोध यादीची पात्रता एका प्रसिद्ध समूहसंपर्क साधनाद्वारे तपासण्यात आली .

निष्कर्ष .

१. शिक्षकांची गुणवत्ता मोजण्यासाठी दृष्टीकोन शोधिका हे एक सर्वमान्य आणि योग्य साधन होते .
२. मध्यम दृष्टीकोन म्हणजे सर्वसामान्य नियम अशी नोंद करण्यात आली .
३. प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या अंतिम टप्प्यात लक्षात आले की मध्यम दृष्टीकोनाच्या नोंदी सकारात्मक अथवा नकारात्मक एक परिणाम म्हणून जो वेगवेगळ्या संस्थेने प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या वेळी पुरवला होता ते स्वीकारण्यात आला .

४. लिंगविभिन्नतेच्या अद्यारे तसेच संस्थेच्या आद्यारे घेण्यात आलेल्या मध्यम दृष्टीकोनाची नोंद ही वेगवेगळी दिसून आली मात्र त्यात महत्त्वपूर्ण असे कांही नव्हते .
५. प्रशिक्षक तयारीच्या कार्यक्रमाचा परिणाम हा शिक्षक प्रशिक्षकाच्या व्यावसायिक दृष्टीकोनामधील बदलाचा वेगळा असा परिणाम लिंगभेदामुळे झाला नाही .

10. GOYAL J.C. AND CHOPRA R.K.

“ A study of the problems bearing on teacher education in the context of the 10+2 pattern.”

Department of Teacher Education (NCERT) New Delhi 1979

“ १० + २ स्तराच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या शिक्षक प्रशिक्षणाच्या समस्यांचा अभ्यास .”

संशोधनाची उद्दिष्टे .

१. NCERT आणि शिक्षण आयोगाने पुरस्कृत केलेल्या नवीन शालेय अभ्यासक्रमाचे वैशिष्ट्ये आणि त्यातील बदल ओळखणे .
२. शिक्षक प्रशिक्षणा दरम्यान पुरविल्या जाणा-या सुविधांचे स्थान शोधणे आणि शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमाच्या अंतर्गत नवीन पद्धतीनुसार शिक्षकांच्या गरजा ज्या विद्यापीठ मार्फत बदलण्यात आलेल्या आहेत, त्याचे परिक्षण करणे .
३. नवीन अभ्यासक्रमानुसार शिक्षकांच्या तयारीसाठी विविध विक्रेत्यांना निर्माण कराव्या लागणा-या अभ्यासक्रमातील समस्यांचे ओळख करणे .
४. इतर राज्यांना शिक्षकांच्या बाबतीत १० + २ स्तराच्या तयारीसाठी तोंड घाव्या लागणा-या समस्यांवर आधारित विविध सूचना पुरविणे .

संशोधनाची कार्यपद्धती .

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थेसाठी एका प्रश्नावलीद्वारे माहिती गोळा करण्यात आली . तसेच मुलाखती तंत्राच्या आद्यारे शिक्षण विभागातील अधिका-यांची मुलाखत घेण्यात आली . तंत्रशिक्षण संचालक आणि राज्य माध्यमिक शिक्षण विभाग संचालक तसेच माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमाची माहिती घेतली .

निष्कर्ष .

१. संपूर्ण माहिती गोळा करे पर्यंत नवीन शालेय अभ्यासक्रमाच्या गरजेला अनुसरून बी.एडचा अभ्यासक्रम बदलण्यात आला नव्हता. (महाराष्ट्रातील) ज्यामुळे एक राज्यस्तरीय समितीची निवड बी.एडचा अभ्यासक्रम बदलण्यासाठी करण्यात आली.
२. या दरम्यान नवीन शालेय शिक्षण स्तरावर विविध विषयांच्या अभ्यासक्रमाचा सहभाग करण्यात आला. तसेच अनेक क्रियांचा समावेश करण्यात आला. यासाठी जे शिक्षक शाळेत काम करतात त्यांच्या प्रशिक्षणासाठी तातडीची गरज निर्माण झाली. यामध्ये पर्यावरण अभ्यास, कला, संगीत आणि इतर क्रियांमध्ये मूल्यशिक्षण, समाजसेवा इत्यादींचा सहभाग करण्यात आला.
३. कांही शिक्षक प्रशिक्षक समाजसेवावर आधारित क्रियांची अंमलबजावणी करित नव्हते.
४. तसेच मूल्यशिक्षणाचा विकास मुलांमध्ये व्हावा यासाठी लागणारे प्रशिक्षण प्रशिक्षकांना दिले गेले नाही.
५. कांही विषयांच्या बाबतीत प्रशिक्षकांची तयारी नव्हती.
६. १० + २ स्तरावर व्यावसायिक विषयांची ओळख ही स्वतंत्र न करता अनिवार्य विषयासारखी करून देण्यात आली. याचा परिणाम विद्यार्थ्यांना नोकरी मिळवून देणारे अथवा व्यवसायाशी संबंधित असणारी प्रमाणपत्रे मिळाली नाहीत.

२.०४ समारोप .

वरील संशोधनाच्या अढाव्यावरून असे लक्षात आले की, शैक्षणिक प्रशासनाबद्दल जे कांही संशोधन झालेले आहे त्यामध्ये जिल्ह्यातील अध्यापक विद्यालयाच्या प्रशासनाचा चिकित्सक अभ्यास यावरती संशोधन झालेले नाही. या सर्व संशोधनात काढलेले निष्कर्ष मुख्य विषयाच्या अनुषंगाने काढलेले आहेत. राष्ट्र (देश) राज्य, विभागावर या स्तरावरती थोडे फार संशोधन झालेले आहे. त्याचा मागोवा संशोधकाने घेतला. पण जिल्हा पातळीवरील अनुदानित व विना अनुदानित अध्यापक विद्यालयांचे प्रशासन या संदर्भात संशोधन झालेले नाही.

वरील संशोधनापेक्षा प्रस्तुत संशोधन पुढील बाबतीत वेगळे आहे .

१. प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती फक्त जिल्हा पातळीच आहे .
२. प्रस्तुत संशोधनात जिल्ह्यातील अनुदानित व विनाअनुदानित अध्यापक विद्यालयांच्या प्रशासन या घटकांचाच अभ्यास केलेला आहे .
३. प्रस्तुत संशोधनात डी.एड प्रथम वर्ष व डी.एड द्वितीय वर्ष या वर्गांचाच अभ्यास केला आहे .
४. प्रस्तुत संशोधनात ऑक्टोबर १९९९ ते जून २००१ या कालावधीचाच अभ्यास केलेला आहे .
५. प्रस्तुत संशोधनात सोलापूर जिल्ह्यातील अध्यापक विद्यालयांच्या प्रशासनाचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे .

अशा प्रकारे प्रस्तुत संशोधन हे वरील संशोधनापेक्षा वेगळे आहे . या पुढील प्रकरणात अध्यापक विद्यालयांचे महत्त्व या विषयी माहिती दिलेली आहे .